

Яремчук В'ячеслав

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ З ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ
(КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917, 1918 РР.):
СТАН РОЗРОБКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу сучасної української історіографії, яка стосується проблеми української багатопартійності, партійних систем в Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині протягом останнього десятиріччя ХІХ ст. – 1918 р.

Ключові слова: українська партійна система, багатопартійність, українські політичні партії.

Vjacheslav Jaremchuk. Modern ukrainian historiography on the problem of ukrainian multi-party system (end of XIXc. – 1917, 1918 yy): working out status and investigation trend. The article is dedicated to the analysis of modern ukrainian historiography which deals with the problem of ukrainian multi-party system, party systems of Naddniprojans'ka Ukraine, Galychyna and Bukovyna during the last decate of XIX c. – 1918 y.

Key words: ukrainian party system, multi-party system, ukrainian political parties.

Сучасна Україна переживає динамічний етап формування політичної організації держави, становлення громадянського суспільства, в якому всезростаючу роль відіграють політичні партії – складові національної партійної системи. Водночас, остання, враховуючи складність, а інколи й суперечність міжпартійних відносин, ще не набула свого завершеного вигляду, що викликає як наукову, так і практичну зумовленість звернення до досвіду та уроків першого етапу УК-

раїнської багатопартійності кінця XIX – початку XX ст. Загалом історіографія з проблеми українських політичних партій охоплює період понад століття, який умовно можна поділити на ряд якісно відмінних етапів. Зважаючи на цілісний розгляд проблеми української багатопартійності, вищим виявом якої є національна партійна система, що охоплює всі українські терени, це потребує певного універсального підходу до класифікації історіографічного доробку з проблеми, який має включати у себе паралельне застосування цілої низки критеріїв – за хронологічною ознакою, жанром, ідейно-політичним авторським спрямуванням, його культурно-національною належністю тощо. Окрім цього, весь корпус літератури, присвячений проблемі, можна умовно поділити на чотири основні групи: українська, російська, радянська та зарубіжна.

Найоптимальніше класифікувати масив історіографії, присвячений українській багатопартійності на зламі XIX–XX ст., згідно з хронологічним принципом, який не заперечує застосування й інших підходів. Згідно з ним, до чого схиляються сучасні вчені, які досліджують партійну тематику, доцільно умовно поділити історіографічний доробок на основні чотири періоди, які значною мірою віддзеркалюють її якісні параметри:

1) кінець XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст., авторами якого були переважно особи, причетні до становлення Українських політичних партій, української суспільно-політичної думки, а їх твори, різноманітні за жанром, що мали переважно політико-публіцистичний характер, яскраво передавали суть подій. Згаданий історіографічний доробок став базовим об'єктом (обмеженим лише в радянський час) для наступних поколінь дослідників;

2) 20–30-і рр. XX ст. пов'язаний з зародженням української радянської історіографії (її першим характерним етапом), а також цілком окремішньої від неї – зарубіжної, у тому числі – діаспорної історіографії, що призвело до «роздвоєння» історіографії на два гостро опонуючі між собою табори;

3) 30-і – кінець 90-х рр. XX ст. характеризує подальша еволюція названих груп, поява низки західноєвропейських та американських студій відповідної тематики;

4) новітній період (з 1991 р.), пов'язаний з виникненням та інтенсивним розвитком сучасної української історіографії з проблеми.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст., у часи «перебудови», особливо із здобуттям Україною незалежності у 1991 р., розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, яка базувалася на кращих цивілізаційних методологічних принципах, сучасному переосмисленні політичної історії України, що значною мірою стосувалося й проблеми феномену української багатопартійності. У свою чергу, це вимагало й відповідного «нового прочитання», переосмислення багатоманітної попередньої історіографічної спадщини з проблеми, яка завжди мала неабияке політико-ідеологічне навантаження.

Дослідження українських політичних партій Східної та Західної України на зламі ХІХ–ХХ ст. стали предметом прискіпливої уваги науковців, викладачів вищої школи, що знайшло вияв у численних всеукраїнських (у тому числі і міжнародних) та регіональних науково-практичних конференціях, круглих столах, монографічних дослідженнях та статтях, підручниках, енциклопедичних та інформаційно-довідкових виданнях, збірниках матеріалів та документів, кандидатських й докторських дисертацій. Цей складний процес супроводжувався як суттєвим розширенням джерельної бази, появою нових тем дослідження, так і оволодінням новітніми методологічними прийомами, подоланням попереднього ідеологічного монізму щодо висвітлення партійно-політичної тематики.

Стосовно сучасної України, то з відходом у минуле радянської системи українська історіографія пройшла шлях звільнення від існуючих упродовж тривалого часу комуністичних та російських догм, від односторонності чи відвертих фальсифікацій, відкинула закостенілі штампи й стереотипи, що відкрило можливість після тривалої перерви писати історію української багатопартійності практично заново. Згадана специфіка, як відзначали сучасні вчені, особливо у переламний період останнього десятиріччя ХХ ст. «повернення» до цивілізаційних цінностей, викликала появу певної історіографічної «методологічної кризи», що, у свою чергу, активізувало пошуки найбільш оптимальної методологічної основи досліджень, прискореного позбавлення від зовнішніх та внутрішніх впливів, далеких від науки (серед них – міфологізація історії, політична заангажованість тощо), суттєвого розширення інструментарію досліджень, опанування «міждисциплінарного простору», застосування такої нової галузі

природничих та соціальних досліджень, як синергетики, компаративістського аналізу, поглибленого вивчення процесів суспільно-політичної сфери [1].

Починаючи з заповнення «білих плям», переосмислення багатьох сторінок минулого, сучасна українська історіографія, базуючись на новітніх методологічних прийомах, потужній джерельній базі вже на зламі ХХ–ХХІ ст. напрацювала традиції вивчення проблеми українського суспільно-політичного руху, української багатопартійності початку ХХ ст., системно досліджуючи проблему як в Наддніпрянській, так і Західній Україні, доцільно розглядаючи їх як складові й взаємодоповнюючі елементи єдиного цілого. Варто зазначити, що на початковому, досить короткому за часом, етапі для українських науковців базою досліджень слугував вельми значний за обсягом доробок радянської історіографії, особливо фактологічної сфери, що супроводжувалося як її «новим прочитанням», так і відмовою від її концептуальних напрацювань. Відповідним орієнтиром та потужним каталізатором до наукових пошуків стали здобутки діаспорної історіографії, які досить швидко були перевершені вітчизняними вченими.

Загалом, сучасну історіографію, пов'язану з проблемою українських політичних партій, багатопартійністю Східної та Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна умовно поділити на декілька взаємопов'язаних складових, розвиток яких відбувався паралельними шляхами, обумовлюючи і доповнюючи один одний:

I. Історіографія, присвячена загальним проблемам політичної історії України, національно-визвольного руху, яка не лише становила необхідний «фон» щодо партійної тематики, але й активно використовувала «партійне навантаження» під час висвітлення подій, враховуючи роль політичних партій (їх лідерів та ідеологів) як відповідних політичних організаторів та комунікаторів суспільно-національних груп;

II. Історіографія, що стосувалася проблеми виникнення та діяльності окремих українських політичних партій – ключового елементу багатопартійності та їх лідерів. Розглядаючи їх, дослідники, як правило, через причинно-наслідкові зв'язки звертали увагу (виходячи з завдання) на загальнополітичне середовище, взаємини з іншими політичними інституціями, владними структурами тощо.

III. Історіографія, присвячена безпосередньо українській багатопартійності (або ряду партій певного спрямування чи регіону).

Відповідне «наповнення» вітчизняної історіографії з проблеми багатопартійності розпочалося в останньому десятиріччі ХХ ст. висхідним, набираючим оберти, процесом, починаючи з окремих розвідок, присвячених політичним партіям та їх лідерам, публікацією перших збірників документів, появою узагальнюючих праць. Значним «проривом» у розробці зазначеної проблеми стали тематичні збірники «Наукові праці з питань політичної історії», випущені Київським державним університетом ім. Т.Шевченка на початку останнього десятиріччя ХХ ст. На спрямування статей, їх тематику суттєвим чином вплинула зміна політичної ситуації – здобуття незалежності в Україні. Так, у зазначеному збірнику (Вип. №169, 1991 р.) з загальною назвою «Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції» вперше за останні декілька десятиліть намітився перехід уваги дослідників від вивчення загальноросійських партій (РСДРП, ПСР, анархістів, кадетів тощо) на теренах Наддніпрянської України до українських (починаючи з соціалістичного сегмента – РУП, УСДРП, «Співка»). Віддзеркалюючи процес болісного відходу від марксистської методології, статті збірника (в яких стосовно українських партій використовувалися взаємовиключаючі підходи – як звичні штампи – «дрібнобуржуазні» чи «націоналістичні», так і цілковите їх заперечення) вже не містили огульної критики українських партій, натомість у них робилася спроба висвітлити їх історію, проаналізувати взаємовідносини з російськими партіями [2].

Істотні зрушення у вивченні української багатопартійності початку ХХ ст. (поки що переважно Наддніпрянського регіону) були досягнуті вже у наступних випусках збірника – №172 (1992 р.; «Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.)») та №173 (1992 р.; «Партії і соціальні групи в першій російській революції»), в яких автори (І.Ковальчук, П.Шморгун, М.Козицький, В.Доморослий та ін.), залучаючи до наукових пошуків нові методологічні прийоми, здобутки попередньої історіографії, значним чином розширили теми досліджень (огляди історіографії з української багатопартійності, аналіз ідейно-теоретичних підвалин українського суспільно-полі-

тичного руху, типологію українських партій, висвітлення їх участі в суспільно-політичних подіях тощо) [3].

Помітну роль у розгортанні партійно-політичних досліджень в Україні відіграла низка наукових конференцій, які вказували не лише на динаміку інтересу вітчизняних суспільствознавців до порушеної проблематики, але й на її якісне зростання – перехід від розгляду окремих українських партій до проблеми багатопартійності, поширюючи географічні межі досліджень від окремих регіонів (Наддніпряньська Україна, Галичина, Буковина) до цілісної території України. Показовими у цьому плані можна назвати дві республіканські конференції, які відбулися у Горлівці (грудень 1990 р., «Первая российская революция 1905–1907 гг. в свете исторического мышления») та Донецьку (травень 1991 р., «Политические партии и общественные движения в трех российских революциях»). Так, якщо у першій з названих конференцій була представлена лише одна доповідь, присвячена українській партії (УСДРП), то на наступній – вже 9. Зрозуміло, що мова на той час йшла про політичні партії ліво-радикального спрямування Наддніпрянської України, які до того ж характеризувалися як «буржуазно-націоналістичні» [4, с. 11,12]. Натомість, на наступних конференціях, серед яких необхідно згадати за значенням – всеукраїнську наукову конференцію «Українська державність: історія і сучасність» (Київ, 1993 р.), яка об'єднала істориків, правознавців, філософів, політологів, соціологів всієї країни, практично вперше на високому науковому рівні була широко обговорена не лише проблема українського партогенезу Східної і Західної України, але й елементів становлення національної багатопартійності [5].

Безпосередньо чи опосередковано українська партійна проблематика кінця ХІХ – початку ХХ ст. (українська багатопартійність, аналіз суспільно-політичних доктрин та їх еволюція, боротьба за встановлення української державності тощо) стала неодмінною складовою й Міжнародних конгресів українців, які почали проводитися з 1991 р. [6].

На початку останнього десятиріччя ХХ ст. питання партійної тематики зазначеного періоду (історія та діяльність окремих політичних партій та їх лідерів, практичні та теоретичні проблеми національної багатопартійності, використання порівняльного міжпартійного та міжрегіонального

аналізу тощо) стали неодмінною складовою наукової періодики (Український історичний журнал, Віче, Політологічний вісник, Політологічні читання, Генеза та ін.), видань (збірників, вісників, тематичних випусків) наукових центрів НАН України (Інституту історії України (Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей; Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.); Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (згодом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса) (Наукові записки, Курасівські читання); Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського (Україна в минулому. Збірник статей); Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність), Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України; Збірник праць Науково-дослідного центру періодики), а також інших науково-дослідних інституцій, зокрема – Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові (Записки НТШ), Харківського історико-філологічного товариства (Збірник) та ін.

Згадану тему постійно порушують й видання вищих навчальних закладів України, серед них – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Львівський національний університет ім. І.Франка (Вісник Львівського університету; Україна модерна); Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Наукові записки); Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова (Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (1998 р.); Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць (2002); Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича (Науковий вісник Чернівецького університету; Питання історії України: Збірник наукових статей), Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова (Вісник Одеського національного університету), Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Вісник Прикарпатського університету), Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (Вісник Харківського університету) та ін.

Проблема українського партогенезу, національної багатопартійності кінця ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі

через призму висвітлення процесу національного відродження [7], соборницького руху східних і західних українців [8], аналізу українських суспільно-політичних доктрин, політичної соціалізації та структуризації українського суспільства у боротьбі за національну державність [9], знайшла вияв у низці узагальнюючих праць з політичної історії України [10]. Це стосується й окремих регіонів України, зокрема Галичини [11] та Буковини [12].

Значно розширили горизонти уявлень про політичну історію України зазначеного періоду, національно-визвольний рух, генезу та розвиток політичних партій низка наукових праць, темою яких було дослідження української політичної думки на зламі ХІХ–ХХ ст., існуючих суспільно-політичних концепцій, теоретичних пошуків найоптимальнішої моделі суспільного і державного устрою, етнічної та етнопсихологічної диференціації й політичної соціалізації українського суспільства Східної та Західної України, проблеми національної еліти тощо [13].

Тема українських політичних партій на зламі ХІХ–ХХ ст., їх виникнення, діяльність, еволюція їх програмних настанов, унаслідок специфіки завдань наукових Досліджень, порушувалася у роботах, присвячених формуванню української інтелігенції та її ролі в українському суспільно-політичному поступі [14], а також через призму досліджень (у тому числі й дисертаційних), присвячених історії української преси та журналістики [15]. Найбільш важливі питання національної партійної історії (виникнення та діяльність провідних українських партій Східної та Західної України, їх участі у суспільно-політичних та революційних процесах початку ХХ ст.) знайшли висвітлення у різноманітних посібниках для ВНЗ, вихід яких розпочався на початку останнього десятиріччя ХХ ст. і триває донині [16].

Загалом, як відзначав відомий сучасний дослідник І. Михальський, проблема історії українських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. викликала пильну увагу вітчизняних істориків, що стало предметом багатьох наукових досліджень. За період з 1991 р. – до по початку ХХІ ст. (не беручи до уваги мемуарної літератури) ним виділено 15 «науково значущих» ґрунтовних монографічних робіт зі згаданої проблематики [17, с. 16].

У першій хвилі досліджень історико-партійної тематики, яка розпочалася на початку останнього десятиріччя ХХ ст.,

увага дослідників була прикута до соціалістичного сегмента національного партійно-політичного руху, розгляду проблеми його ідейно-теоретичного підґрунтя, організаційного становлення, взаємостосунків з іншими партіями, у тому числі суперечливої і проблемної співпраці з російськими та польськими соціалістами (О.Болдирев, Я.Грицак, Г.Касьянов, Ю.Левенець, В.Солдатенко, В.Кривошея) [18].

На зламі ХХ–ХХІ ст. історіографія щодо українських партій та політичних організацій Східної (РУП, УСДРП, УРП, УДП, УДРП, ТУП) і Західної України (УСДП, УНДП), окрім багатьох дисертацій та наукових статей, поповнилася низкою ґрунтовних монографічних досліджень, авторами яких стали В.Головченко, А.Голуб, В.Гошовська, В.Стрілець, Т.Бевз, О.Жерноклеєв, С.Донченко, І.Бегей, М.Кугутяк [19]. У руслі багатопартійності викликають інтерес праці А.Голуба та О.Жерноклеєва, які значну вагу присвятили не лише висвітленню історії українських партій Східної та Західної України (УСДРП та УСДП), відобразивши специфіку партоутворення та партійного функціонування в Росії та Австро-Угорщині, але й співпраці українських соціалістів з міжнародним соціалістичним рухом.

Паралельно спостерігався процес «повернення» із забуття визначних діячів національного суспільно-політичного руху, партійних лідерів та ідеологів, що значним чином поглибило знання з національної партійно-політичної історії початкового періоду. Суттєву роль у цьому відіграв колектив Інституту національних відносин і політології НАН України (згодом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України), який підготував низку збірок, серед них – «Українська ідея. Постаті на тлі революції», «Українська ідея та її творці» [20], присвячених таким видатним особистостям, як М.Драгоманов, М.Грушевський, М.Міхновський, В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра, Д.Донцов, О.Лотоцький, Є.Петрушевич, Ю.Бачинський, М.Павлик та ін. У наступні роки світ побачили поглиблені монографічні дослідження, що стосувалися життєвого шляху та аналізу діяльності В.Винниченка, М.Міхновського, О.Русова, І.Шрага, Н.Григоріва, Л.Українки, Ю.Бачинського, С.Смаль-Стоцького та ін.[21]. Значну цінність становлять праці, що стосуються персоналістики західноукраїнського регіону. Зокрема, це збірка політичних біографій лідерів західноукраїнської соціал-демократії (В.Бачинський, С.Вітик, М.Ганкевич, Л.Ганкевич,

О.Безпалко, В.Старосольський, В.Темницький, А.Чернецький та ін.), підготовлена О.Жерноклеєвим та І.Райкіським, а також збірники нарисів, присвячені видатним громадсько-політичним діячам, лідерам політичних партій Буковини (О.Безпалко, М.Василько, С.Смаль-Стоцький, Т.Галіп, В.Сімович та ін.), який видали П.Брицький, О.Добржанський, Є.Юрійчук [22]. Згаданий напрям персоналістики був розвинутий у ряді сучасних дисертаційних досліджень, які суттєво розширили коло персонажів партійної історії України. Серед них – роботи, присвячені громадсько-політичній діяльності таких відомих діячів, як М.Грушевський, Є.Чикаленко, К.Левицький, С.Баран, Є.Олесницький та ін. [23].

Продовжуючи напрацювання, порушені в окремих наукових статтях, які започаткували комплексний аналіз Української багатопартійності, типології українських партій, виокремлення найбільш значимих напрямів партійно-політичної діяльності (А.Слюсаренко, М.Томенко, Н.Заліська, Т.Геращенко) [24], на зламі ХХ–ХХІ ст. в сучасній історіографії з проблеми українських партій спостерігається наступний якісний розвиток, пов'язаний з появою низки робіт, що стосувалися аналізу феномену української багатопартійності. У початковий період, що пов'язувалося з «фактологічним» наповненням, залученням до наукового обігу здобутків попередньої вітчизняної та діаспорної історіографії, апробацією нових підходів у висвітленні теми значну роль відіграли різноманітні збірники, довідники та посібники з історії українських партій, які виходили друком у всіх регіонах України. В них давався короткий огляд процесу зародження та діяльності українських партій як у регіональному вимірі – Східної та Західної України, так і всеукраїнському масштабі, їх програм, ролі у суспільно-політичному житті, парламентському процесі. У висвітленні партійної історії особлива увага приділялася таким визначним подіям, як їх ролі у першій російській революції 1905–1907 рр., боротьбі за національну державність 1917–1920 рр. У деяких з них робилися спроби проведення аналогії з сучасною багатопартійністю, виявлення їх спільних і відмінних рис [25].

У наступному вони були поглиблені у ряді монографічних досліджень, що стосувалися партійно-політичної історії України не лише періоду останньої чверті ХІХ ст. – кінця 20-х рр. ХХ ст., але й наскрізно доводилися до кінця ХХ ст. (автори – О.Голобуцький, В.Кулик, І.Калмакан, О.Бриндак,

Я.Малик, Б.Вол, С.Гелей, Р.Ветров, С.Донченко та ін.), запровадивши елементи порівняння різних етапів багатопартійності в Україні [26]. Серед перших ґрунтовних робіт, присвячених українській багатопартійності Наддніпрянської України (з моменту виникнення до Першої світової війни) і побудованих на використанні широкого кола джерельного матеріалу, вагоме місце належить Ю.Лаврову, наукова розвідка якого з історії українських партій стала складовою колективною тритомною монографією «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)», випущеної Інститутом історії України у 1992 р. [27].

Проблема української багатопартійності (в теоретичному та практичному плані) набула розгляд у галузі юридичних наук дисертаційним дослідженням І.Музики [28]. Досить актуальною стала й низка монографій О.Висоцького, присвячених історико-порівняльному аналізу діяльності українських політичних партій лівого сегмента Наддніпрянщини – УСДРП та УПСР [29], що поклало початок наступним науковим розвідкам, у тому числі й історико-політологічній сфері (порівняння особливостей ідейно-теоретичних платформ партій та їх еволюції [30].

Серед згаданих робіт з проблеми помітно виділяється науковий доробок з історії українських партій, національної багатопартійності Східної та Західної України київського історика А.Павка, в яких він, спираючись на джерельну базу та широке коло української та російської історіографії попереднього часу, ґрунтовно підійшов до висвітлення партогенезу українських політичних партій, аналізу їх ідейно-політичних доктрин, участі в суспільно-політичному житті [31]. Основну увагу автор приділив початковому етапу української багатопартійності (до 1907 р.), Наддніпрянській Україні, значно менше – Галичині, що знайшло відображення у підсумковій монографії, присвяченій як висвітленню діяльності українських партій, так і формуванню на зазначених теренах українських партійно-політичних систем [32]. Водночас, деякі висновки автора викликають критику. Зокрема, це стосується спрощеного підходу до характеристики багатопартійних систем Наддніпрянської України та Східної Галичини. Потребує суттєвої корекції й наступне висловлювання А.Павка стосовно того, що у добу буржуазної модернізації кожна з існуючих політичних партій на теренах України «...отримала потенційні можливості для реалізації стратегіч-

них задумів. Проте жодна з українських політичних партій так і не змогла в силу історичних обставин, власних помилок та прорахунків реалізувати свій варіант соціально-економічної та національно-політичної програми» [33, с. 9, 14].

Увага сучасних істориків була прикута до аналізу програм українських політичних партій (зокрема, еволюції ідейно-програмних настанов з українського питання, ідеї державності), що дало змогу більш глибоко і комплексно підійти до розгляду питання щодо створення та функціонування української багатопартійності у Східній Україні (В.Колесник, О.Рафальський, О.Тимошенко, С.Телешун, О.Кухарчук) [34]. В останньому десятилітті ХХ ст. питання, пов'язані з концепціями державності в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст., роллю самостійницького напрямку, ставленням українських партій до національного питання, стали темою дисертаційних робіт (Т.Герашенко, О.Кухарчук, О.Тимошенко, О.Шишко та ін.) [35]. Подібні питання (національна ідея, ідея державності та національної незалежності в програмах) стали предметом для історико-політологічного розгляду західноукраїнського регіону зокрема, в монографії О.Сухого та дисертаційному дослідженні В.Ковальчука [36].

Останнім часом побачили світ монографії, присвячені висвітленню окремих напрямів діяльності українських партій, які віддзеркалювали специфіку окремішнього функціонування української багатопартійності початку ХХ ст. в різних регіонах – Росії та Австро-Угорщині. Стосовно Наддніпрянської України – це праці, присвячені участі партій в українському суспільно-політичному поступі, революції 1905–1907 рр. (серед них – згадана монографія В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенко «Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907» (Київ, 1998 р.), у робітничому та селянському питаннях [37], парламентському процесі [38].

Щодо останнього напрямку, то, незважаючи на появу нових робіт, серед них монографії Олени Реєнт, розлогої статті Олександра Реєнта [39], присвячених становленню та розвитку парламентського процесу в Україні, участі українців у Державних Думах Російської імперії, які мають загальноісторичний характер, вони за залученням комплексу фактологічного матеріалу з зазначеної проблеми, партійного фактора не перевершили дисертаційної роботи В.Доморослого

«Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.)» (Київ, 1994 р.) [40].

Поглибленому вивченню української багатопартійності на регіональному рівні (Лівобережна Україна) присвячена монографія С.Наумова, в якій автор більш глибоко розкрив проблему становлення і розвитку місцевих структур українських партій, їх стан та динаміку, що дало змогу уточнити ряд кількісних і якісних характеристик, а загалом – більш повно змалювати загальну картину багатопартійності, національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст. [41]. Спеціальним об'єктом досліджень стала для низки дослідників (серед них – С.Адамович, Л.Качмар) й тема плідної співпраці між українськими партіями Східної та Західної України, діяльності української політичної еміграції в Галичині [42].

Значною мірою поглиблюють розуміння партійних процесів у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. дослідження, які висвітлювали проблему стосунків між українськими партіями та режимом самодержавства [43], складні і доволі суперечливі взаємини між українським та російським і польським партійно-політичними рухами [44].

Щодо західноукраїнського регіону (Галичина), значна увага науковців була прикута до проблеми участі українських партій у суспільно-політичному житті, а враховуючи легітимний характер українських партій, проаналізовано їх тривалий і безперервний досвід участі у парламентському процесі (О.Аркуша, Ю.Плекан та ін.) [45]. Невід'ємною складовою партійного життя в Галичині було латентне Українсько-польське протистояння, що знайшло своє відображення у низці наукових публікацій, що торкалися проблеми, починаючи з другої половини XIX ст. (Л.Зашкільняк, О.Аркуша, О.Красівський, Ю.Михальський, М.Мудрий, І.Чорновол, В.Яремчук та ін.) [46].

Унаслідок різноманітних обставин (вузькість теми, відсутність необхідної джерельної бази тощо) українська багатопартійність Буковини ще не знайшла достатньо повного висвітлення. Під відповідним кутом до неї зверталися вже згадані О.Жерноклеєв (соціал-демократичний сегмент), М.Никифорак (юридично-правовий аспект відносин в Буковині) та ін. Значний доробок у висвітленні проблеми українського суспільно-політичного руху в Буковині, становлення української регіональної багатопартійності, участі українських

партій у політичному процесі, парламентській діяльності зробив у численних публікаціях О.Добржанський [47].

Українська історіографія належним чином відреагувала й на такий важливий етап в історії української багатопартійності різних регіонів України, як Перша світова війна, що характеризувався як першопочатками щодо відновлення партійних організаційних структур на теренах Наддніпрянської України, так і якісно новим рівнем співпраці галицько-буковинських партій та української політичної еміграції на теренах Австро-Угорщини та Німеччини (ГУР, ЗУР, СВУ). Ця проблема була висвітлена як у низці монографічних досліджень, брошур, так і численних наукових статтях [48], дисертаціях [49].

Тема української багатопартійності у переломний момент переходу до безпосередньої боротьби за національну державність у 1917–1920 рр. була розглянута в узагальнюючих працях, що стосувалися як Наддніпрянської України (відновлення партійних структур, формування багатопартійності), так і західноукраїнського регіону [50].

Загалом, різноманітна діяльність українських партій Східної і Західної України першого періоду, національна багатопартійність знайшла відображення в узагальнюючих сучасних дослідженнях історіографічного плану [51], зокрема, присвячених ідеї державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України, парламентаризму [52], тематичних історіографічних збірках [53].

На початку ХХІ ст. продовжилося вивчення окремих аспектів української багатопартійності першого етапу (діяльність регіональних партійно-політичних структур, партій окремого ідейно-політичного спрямування, участі партій у значимих суспільно-політичних подіях, персоналістика) у дисертаційних роботах, які стосувалися Східної [54] та Західної України [55].

Загалом огляд сучасної української історіографії з проблеми українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. дає змогу дійти висновку, що за останні два десятиліття зроблений значний прогрес у науковому висвітленні згаданої проблеми, коли, звільнившись від ідеологічних та методологічних нашарувань тоталітарної доби, вдалося «закрити» білу пляму щодо проблеми національної багатопартійності. Найбільш опрацьованою на наш час є проблема національної багатопартійності у Наддніпрянській Україні

та Галичині. Їм значно поступається у тематиці та глибині розгляду буковинський регіон. Значна увага приділена й персоналістиці, провідним ідеологам та партійним функціонерам. У той же час, на переконання відомого сучасного історіографа А.Коцура, незважаючи на широкий пласт історіографічного доробку щодо окремих політичних партій, національної багатопартійності кінця XIX – початку XX ст., «розвиток сучасної української історіографії засвідчив переоцінку ідеологічної проблематики в історії українських національних партій», натомість і відсутність «фундаментальний комплексних досліджень» з проблеми, через що і надалі залишається актуальним і запитаним системне дослідження теоретичних та практичних набутків перших українських партій різних регіонів України [56].

Як відзначають дослідники з проблеми (зокрема А.Павко, О.Купріячук) [57], і надалі залишається досить актуальною потреба детальної розробки питання синхронності українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській та Західній Україні наприкінці XIX – початку XX ст., його цілісності, поглиблення знань про українські партійні системи Східної та Західної України у всіх їх зв'язках та суперечностях, їх історико-політологічного аналізу та порівняння, що має сприяти більш об'єктивному розумінню минулого політичної історії українського народу, допомогти озброїтися певним досвідом для теперішнього використання.

У зв'язку з цим варте уваги й міркування, висловлене Я.Грицаком, який вважає за доцільне подальше вивчення історико-партійної тематики будувати не лише на аналізі (зіставленні відмінних рис національного руху в Росії та Австро-Угорщині), що в результаті має здебільшого виявити «відмінності в характері політичних режимів двох імперій, аніж внутрішній потенціал українського руху в кожному з цих випадків». Через це історик запропонував наступне: «..набагато вартіснішим було би зіставлення українського руху з рухами інших неросійських (білоруської, вірменської, грузинської, фінської, єврейської тощо) національностей у Російській імперії, а також їх усеросійськими опозиційними рухами та партіями» [58, с. 53–54].

На нашу думку, значний невикористаний «резерв» цілісного вивчення феномену української багатопартійності першого етапу (в Австро-Угорщині – безумовного явища, в Росії – з певними застереженнями) ще залишається в сучас-

ній українській політології. Про це свідчать численні видання з політології, нового напрямку науки – партології (В.Бєбик, А.Брегєда, О.Бабкіна, С.Гелєй, Б.Кухта, В.Литвин, М.Обушний, В.Піча, М.Примуш, Ф.Рудич, Ю.Шведа, П.Шляхтун, В.Якушик та ін.), які, базуючись на світовому теоретико-методологічному інструментарії (зокрема, таких вчених, як: М.Вебер, М.Дюверже, Дж.Лапаломбара, С.Ліпсет, Р.Міхельс, М.Острогорський, С.Роккан, Дж.Сарторі, Є.Вятр та ін.), теоретичні і практичні питання феномену політичних партій, багатопартійності (партійних систем) усе ще розглядають на рівні еталонних держав Західної Європи та США, інших країн, зокрема колишнього СРСР, застосовуючи їх до розгляду партійно-політичних подій сучасної України і лише спорадично аналізуючи подібні процеси в українському середовищі на зламі ХІХ–ХХ ст.

1. *Рєєнт О.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців / Відповідальні редактори: Станіслав Кульчицький, Віктор Даниленко. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 9–22; *Водотика С.* Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі // Там само. – С. 39–43.

2. *Ілюшина Л.І., Кормич А.І.* Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спільки» // Наукові праці з питань політичної історії (далі – НПППІ) / Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої революції державний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 124–129; *Борисенко В.А.* До питання про Револуційну українську партію // НПППІ. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.

3. *Ковальчук І.А.* Історіографія становлення та діяльності Українських політичних партій початку століття // НПППІ. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 105–114; *Шморгун П.М.* Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Там само. – С.14 – 25; *Козицький М.Ю., Поліщук О.В.* Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – С. 3 – 14; *Козицький М.Ю., Доморослий В.І.* Українська парламентська громада в І та ІІ Державних Думах // НПППІ. – К., 1992. Вип. 173. – С. 12–22.

4. *Гребенніков В.М.* Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900 – лютий 1917): Монографія. – К.: НАУ, 2006. – 300 с.

5. Українська державність: історія та сучасність: Матеріали наукової конференції. Січень, 1993 р. / Редакційна колегія: І.Ф.Курас (голова),

М.Г.Жулинський, Ю.С.Шемчученко, В.А.Смолій, В.Ф.Солдатенко, Ю.А.Левенець, В.Д.Яремчук (секретар). – К.: ІСДО, 1993. – 408 с.

6. Наприклад: *Грицак Я.* Від федеративності до самостійництва: еволюція української політичної думки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Частина І / Міжнародна асоціація українців, Академія Наук України. – Львів, 1994. – С.248–257; *Малик Я.* Політичні партії в боротьбі за державність на західноукраїнських землях (1917–1919 рр.) // Там само. – С.15–19.

7. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / Серія «Україна крізь віки: В 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т.9. – 336 с.

8. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації / І.Л.Гошуляк, І.І.Дробот, В.В.Кривошея, В.І.Кучер, М.І.Обушний, І.А.Піддубний, В.Ф.Солдатенко, В.П.Шевчук, Ю.І.Шаповал, В.Д.Яремчук. – Кн. 1. – К.: «Бібліотека українця», 2000. – 147 с.; *Яремчук В.Д.* Вплив національної ідеї на визвольну боротьбу в західноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. // Події і особливості революційної доби // Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2003. – С. 5–50.

9. Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний наліз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.

10. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова), та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ – 1917 р. / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – 424 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф.Солдатенко (керівник); авт. кол.: Т.А.Бевз, М.С.Кармазіна, Ю.А.Левенець, В.Д.Яремчук та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф.Солдатенко (кер.); авт. кол.: Т.А.Бевз, М.С.Кармазіна, В.І.Кучер, О.М.Любовець, В.Д.Яремчук та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 536 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. – Частина друга. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. – 487 с.

11. *Кугутяк Микола.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: б.в., 1993. – 200 с.; *Сухий Олексій.* Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – 2-е вид., доп. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. Івана Франка, 1999. – 226 с.; *Сухий Олексій.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. – 497 с.

12. Буковина: історичний нарис / Редколегія: С.С.Костишин (голова), В.М.Ботушанський (відп. редактор), О.В.Добжанський, Ю.І.Макар, О.М.Масан, Л.П.Михайлина. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.; *Никифорак Михайло*. Буковина в державно-правній системі Австрії (1774–1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.

13. *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.; *Кармазіна М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) – К.: ІПіЕНД, 1998. – 350 с.; *Грицак Я.Й.* До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1 / АН України, Інститут суспільних наук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 119–143; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 232 с.; *Потульницький В.А.* Теорія Української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. *Сергієнко Ю.Г.* Політична етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України (початок XX століття – 60-ті роки). Історичний аспект. – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238 с.; *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.; *Кошетар У.П.* Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму (1899–1939 рр.). Монографія. – К.: ДАККЖІМ, 2007. – 215 с.; *Янишин Б.М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. – К.: б.в., 2008. – 320 с.

14. *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

15. *Крупський І.В.* Національно-патріотична журналістика України (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – 184 с.; *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.). – Львів: Фенікс, 2000. – 588 с.; *Шаповал Ю.Г.* Часопис «Діло» (1880–1939 рр.): історія, проблеми, люди. III. «Рости, Рідна Мово, і будь нам щитом...» (1903–1918 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка / Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 5–110; *Босак О.І.* Періодичні видання української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (1896–1914 рр.) // Поліграфія і видавнича справа. Збірник наук праць УПП ім. Івана Федорова. – 1993. – № 28. – С. 127–131; *Хім'як О.М.* Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: Автореф. ... дис. к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 18 с.

16. *Вол Б., Малик Я.* Боротьба за державність України (від найдавніших часів до 1917 р.) / Текст лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1993. – 86 с.; *Вол Б., Малик Я., Танчин І., Чуприна В.* Боротьба за державність України (1917–1993) / Текст лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1994. – 127 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.; *Історія України: нове бачення / Навчальний посібник / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій, В.Ф.Солдатенко та ін.; під ред. В.А.Смолія.* – Вид. 2-е, доповн. – К.: «Альтернативи», 2000. – 464 с.; *Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін.* – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.; *Політична історія України: Посібник для вищ. навч. закл. / За ред. В.І.Танцюри.* – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.; *Доценко О.Г., Іванова Л.Г.* Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: КиМУ, 2010. – 268 с.

17. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 344 с.

18. *Болдирев О.В.* Перша спроба організації української політичної партії // УІЖ. – 1995. – №6. – С.47–54; *Грицак Я.Й.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.71–110; *Касьянов Г.* Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.101–114; *Левенець Ю.А.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ. – 1992. – №3. – С.23–31; *Солдатенко В., Кривошея В.* Українська революційна партія // Віче. – 1998. – №1. – С. 128–140 та ін.

19. *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – К.: «Майдан», 1996. – 190 с.; *Голуб А.І.* Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – 156 с.; *Гошовська В.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. – Х.: Основа, 1997. – 422 с.; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.; *Бевз Т.А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ППіЕНД, 1999. – 272 с.; *Бевз Т.А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Монографія. – К.: ППіЕНД імені І.Ф.Курса НАН України, 2008. – 587 с.; *Жерноклеєв О.С.* Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899–

1918). – 2. вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.; *Жерноклеєв О.С.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.; *Донченко С.П.* Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). – Дніпродзержинськ: Видавн. відд. ДДТУ, 2004. – 379 с.; *Бегей І.* Українська соціал-демократія (лівиця): історія, теорія, особи: Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2005. – 350 с.; *Микола Кугутяк.* Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – К.: Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 2002. – 536 с.

20. Українська ідея. Постаті на тлі революції. Кол. авт. – К.: Т-во «Знання» України, 1994. – 180 с.; Українська ідея та її творці (друга половина XIX – початок XX століття) / ІПіЕНД НАН України. – К., 1999. – 226 с.

21. *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.; *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К.: Світогляд, 2005. – 349 с.; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.; *Катренко А., Петрук Б.* Олександр Олександрович Русов. – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.; *Демченко Т.П.* Батько Шраг: Монографія. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.; *Бевз Т.А.* Н.Григоріїв – політик і вчений. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 284 с.; *Бевз Т.А.* Українська державність: ідеологія, політика, практика (Система народоправства у теоретичних концепціях Н.Григорієва). – К.: ІПіЕНД, 2004. – 248 с.; *Діба А.* Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. – К.: Основні цінності, 2003. – 174 с.; *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с.; *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

22. *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с.; *Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Є.П.* Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). – Вид-во «Золоті литаври», Чернівці, 2007 р. – 483 с.; *Брицький П.П., Добржанський О.В.* Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Вид-во «Золоті литаври», Чернівці, 2007 р. – 241 с.

23. *Кухар В.М.* Громадсько-політична діяльність М.Грушевського (1894–1914 рр.): Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський державний університет ім. Івана Франка. – Львів, 1997. – 214 арк.; *Войко Ю.О.* Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с.; *Василик І.Б.* Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. – 1918 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інсти-

тут народознавства. – Львів, 2007. – 20 с.; *Шептицька Л.Б.* Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2008. – 18 с.; *Чуйко І.С.* Громадська та парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860–1917 рр.) Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2007. – 19 с.

24. *Слюсаренко А., Томенко М.* Спроби класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.102–109; *Заліська Н.М., Геращенко Т.С.* Самостійницька ідея в українській політичній думці 1907–1917 // Політологічний вісник. – 1993. – Ч.1. – С. 219–228.

25. Політичні партії Західної України / Методичні вказівки для викладачів і студентів / Авт. кол.: Вол Б.Д., Красівський О.Я., Кугутяк М.В., Малик Я.Й., Сухий О.М., Трофимович В.В. та ін. – Львів: ЛДУ, 1992. – 76 с.; *Ветров Р.І.* Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.): Навч. посібник. – Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. – 111 с.; Історія суспільних рухів і політичних партій України (ХІХ–ХХ ст.): Навч. посібник / Я.Й.Малик, Б.Д.Вол, О.Я.Красівський, В.В.Трофимович, В.М.Чуприна. – Львів: Видавн. центр Львівського університету, 1998. – 328 с.; *Шевченко В.Ф., Павленко М.І. Потапов Г.Г.* Історія українських політичних партій: Навч. посібник / За ред. проф. В.Ф.Шевченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 116 с.; *Алексєєв С.В.* Політичні партії в Україні (1900–1917): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Краматорськ: ДДМА, 2003. – 75 с.; *Колесник В.Ф., Могильний Л.П.* Політичні партії та суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 279 с.; *Фіров П.Т.* Украинские, политические партии и организации первой половины ХХ века. Справочник. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2008. – 170 с.

26. *Голобуцький Олексій, Кулик Віталій.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.; *Калмакан І.К., Бриндак О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – О.: Астропринт, 1997. – 192 с.; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д., та ін.: За загальною ред. д-ра іст. наук, проф. Малика Я.Й. Навч. посіб. – Львів: Світ, 2003. – 296 с.; *Ветров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.

27. *Лаєров Ю.* Виникнення і діяльність українських політичних партій // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / НАН України, Інститут історії України. – К., 1992. – Ч.2. – С.248–445.

28. *Музика І.В.* Ідея багатопартійності в українській політико-правовій думці та державотворчій практиці в останній чверті XIX – першій чверті XX ст.: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1996. – 27 с.

29. *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Дніпропетровський державний фінансово-економічний інститут. – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.; *Висоцький О.Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.

30. *Романенко Є. О.* Формування українських національних партій на території Російської імперії на рубежі XIX–XX ст.: спроба порівняльного політологічного аналізу // Наукові записки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – Т.20. Політичні науки. – С. 14–19.

31. *Павко А.І.* Особливості становлення партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX століття. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – 86 с.; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.: Іван Федоров, 1999. – 248 с.; *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 112 с.

32. *Павко А.І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Видавництво «Плеяди», 2002. – 552 с.

33. *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 112 с.

34. *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.; *Телешун С.О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: б.в., 1996. – 130 с.; *Кухарчук О.С., Рафальський О.О.* Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 1996.

35. *Герашенко Т.С.* Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.02 / Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. –

22 с.; *Кухарчук О.С.* Концепції державності в українській суспільно-політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... к. п. н.: 23.00.01 / НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1997. – 19 с.; *Тимошенко О.П.* Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 226 с.; *Шишко О.Г.* Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. – березень 1917 року: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Одеський державний економічний університет. – О., 1998. – 206 с.

36. *Сухий О.* Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів: Каменярь, 1998. – 132 с.; *Ковальчук В.Б.* Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. (історико-політологічний аспект): Автореф. дис. ... к. п. н.: 23.00.01 / Львівський державний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1996. – 22 с.

37. *Гребенніков В.М.* Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900 – лютий 1917). – К.: НАУ, 2006. – 300 с.; *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.

38. *Калмакан И.К., Чернега-Сердюкова Т.Н.* Ідея Учредительного собрания в програмних и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. – О.: АстроПринт, 2000. – 204 с.

39. *Реснт О.П.* Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С.318–335; *Реснт Олена.* Розвиток парламентаризму в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 125 с.

40. *Доморослий В.І.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): 07.00.01 / Дис. ...к. і. н. / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 218 арк.

41. *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / Наумов Сергій Олександрович. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.

42. *Адамович С.* Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.; *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Львів: Астролябія, 2002. – 155 с.

43. *Сарнацький О.П.* Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.): Монографія. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. – 709 с.;

Стромилюк Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 арк.

44. *Колесник В.Ф., Надтока О.М.* Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: Хрещатик, 2002. – 163 с.; *Симоненко Р.Г., Табачник Д.В.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.

45. *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – 173 с.; *Аркуша О.* Вибори до Галицького сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 171–218; *Плекан Ю.* Боротьба за реформу виборчого законодавства до австрійського парламенту та галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. – 204 с.; *Чорновол Ігор.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 (Нариси з історії українського парламентаризму) / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів: 2002. – 288 с.

46. *Зашкільняк Л.* Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9 / НАН України, Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–436; *Аркуша О.* Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – Випуск 39–40. – С.149–202; *Красівський О.* Українсько-польські відносини в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: УАДУ, 1998. – 84 с.; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К.: ІПіЕНД, 2008. – 544 с.; *Михальський Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття: (1902–1914). – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.; *Мудрий М.* Місцеве самоврядування - Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття) // Україна в минулому. Збірник статей. – Випуск 9. – Київ–Львів, 1996. – С. 77–102; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.; *Яремчук В.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині (кінець XIX – 1914 р.) // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 3 (47). – С.130–140.

47. Серед них: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; *Добржанський О.* Українські народовські партії

на Буковині у 1905–1914 рр. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, Науково-дослідний центр буковинознавства, 1993. – Вип. 1. – С. 130–143; *Добржанський О.* Від Є.Гакмана до М.Василька. Українські депутати від Буковини в Австрійській Державній Раді (1861–1918 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15 / Гол. ред. В.А.Смолій: У 2-х ч. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 57–65.

48. Серед них: *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.; *Зорик А.С.* Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / Харьковская государственная академия городского хозяйства. – Х.: Основа, 2002. – 256 с.; *Корольов Б.І., Михальський І.С.* «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): До історії створення та діяльності. – Луганськ: Луганський ін-т післядипломної освіти, 1996. – 44 с.; *Михальський І.С.* Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). – Луганськ: б.в., 1995. – 27 с.; *Адамович С.* Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46–50; *Лавров Ю.* Початок діяльності Союзу Визволення України // УІЖ. – 1998. – № 4–5; *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; *Чорномаз Й.* Українські політичні партії і Перша світова війна // Вісник Харківського університету. – Харків, 1996. – Вип. 1. – С. 70–78; *Яремчук В.* Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Надністрянської України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С.23–41.

49. *Лепісевич П.М.* Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.; *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... к. і. н.: 20.02.22 / Державний ун-т «Львівська політехніка», Інститут гуманітарної освіти. – Львів, 1997. – 23 с.

50. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошукowo-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.; *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К.: Основа, 2005. – 311 с.; *Солдатенко В.Ф., Любовець О.М.* Революційні альтернативи 1917 року й Україна. – К.: Наукова думка, 2010. – 318 с.; *Макар-*

чук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Видавництво «Світ», 1997. – 192 с.; Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с. та ін.

51. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

52. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.; Дмитрушко В., Коцур А. Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. – Київ–Чернівці: Книги – XXI, 2009. – 244 с.; Курп'яничук О.В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Генеза. – 2009. – Вип. 23. – С. 148–155.

53. Зокрема: Історіографічні дослідження в Україні. Вид. в 1868–1973 рр. Відновл. у 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: Історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). – К., 2003. – Ч.1. – 498 с.

54. Заводовський А.А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2006. – 201 арк.; Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К, 2009. – 212 арк.; Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 15 с.; Шаповал А.І. Громадсько-політична та наукова діяльність Дмитра Антоновича: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.; Саміло А.О. Правові засади становлення та розвитку політичних партій в Україні з кінця XIX ст. до 2001 р (на матеріалах Запорізького регіону): Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.; Сухобокова О.П.. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я.Григорієва (1883–1953 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с.

55. Біла Н.М. Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф.

дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 20 с.; *Босак О.І.* Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.; *Пилат О.І.* Громадсько-політична діяльність Семена Вітика: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 18 с.

56. *Коцур А.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.308–309; *Дмитрушко В., Коцур А.* Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. – Київ–Чернівці: Книги – ХХІ, 2009. – С.103.

57. *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – С.4, 5; *Купріяничук О.В.* Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // *Гілея*. – Вип. 23. – К., 2009. – С.152–153.

58. *Грицак Ярослав.* Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // *Грицак Ярослав.* Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С.46–65.